

על רב תרבותיות/לאומיות: הפנימי (הערבי) והחיצוני (החוקתי)

ד"ר מרואן דוירל¹

מאמר זה יעסוק בסוגיית הפלורליזם בשני מישורים: המישור הפנימי - מתייחס לחשיבות וחיוניות עקרון הפלורליזם בתוך החברה הערבית בישראל, אשר מכילה זהויות רבות וחופפות בחלקן: לאומית, דתית, חמולתית ואף גיאוגרפית. המישור החיצוני, מנתח את היחסים החוקתיים בין המיעוט הערבי ומדינת ישראל. בהקשר זה אתייחס לחשיבות הבטחתן של הזכויות החוקתיות הקולקטיביות של האזרחים הערבים ואטען כי גם אם תמומש בישראל הדמוקרטיה הליברלית במישור החוקתי², היא לא תיתן מענה מלא ליישום עקרונות הצדק והשוויון בין האזרחים הערבים והיהודים.

רב תרבותיות היא מערכת ערכים אשר בד"כ מתקשרת במחשבה, בטעות, לדמוקרטיה ליברלית, וזאת על אף הבדלים מהותיים ביניהן. במאמר זה אנסה להבהיר את הרעיון של רב תרבותיות ואת חיוניותו עבור החברה הערבית. ובמישור החיצוני, אנסה להבהיר את רעיון הדמוקרטיה הליברלית והסכנות הטמונות בו ביחס לחברה הערבית. אעשה זאת בהתבסס על ניתוח סוציולוגי של החברה הערבית בכלל והחברה הפלסטינית בישראל בפרט.

החברה הערבית – מעגלי השתייכות רבים

החברה הערבית מכילה ריבוי של מעגלי השתייכות: מעגלים לאומיים, אזרחיים, פוליטיים, דתיים, אזוריים, חמולתיים ועוד. חלק ממעגלים אלה חופפים, כך שהפרט יכול להשתייך למספר מעגלי השתייכות בעת ובעונה אחת. למשל, הוא יכול להיות ערבי, ישראלי, קומוניסט, מוסלמי, בן הכפר המסוים, או החמולה הפלונית. מעגלים אלה מהווים מעין שכבות אשר מרכיבות את זהותו, כאשר סדר החשיבות משתנה מאדם לאדם.

כשהזהות הלאומית היתה תחת איום, היה זה אך טבעי שתוצב במודע או שלא במודע מעל לזהויות העדתיות והחמולתיות האחרות, היות שהן סותרות את ההשתייכות הלאומית המאווימת ומחלישות אותה. בהקשר זה אף קיימת תופעה של התכחשות לזהויות האחרות, והתפתחה עמדה עוינת כלפיהן, כאילו הן מחלה שיש להלחם בהן ולעקור אותן מליבות האנשים. האם זהויות אלה הן אכן מחלה? והאם אפשר לעקור אותן בכלל?

¹ יו"ר הוועד המנהל של עדאלה ומרצה במכללת עמק יזרעאל ומכללת אורנים.

² מבלי להכנס לדיון לגבי אופיו של המשטר בישראל, ולצורך דיון זה בלבד אצא מהנחה שהוא מיישם את עקרונות הליברליזם הדמוקרטי.

ההשתייכות השבטית חזקה ויציבה לאורך ההיסטוריה הערבית:

ממחקר שביצעתי אודות החברה הערבית³ עלה כי ההשתייכות השבטית-משפחתית במובנה הרחב היתה ועודנה ההשתייכות החזקה והיציבה ביותר לאורך ההיסטוריה, מאז תקופת ה"ג'אהיליה" ועד ימינו אלה. החוקר המרוקאי מוחמד עבד אלג'אברי גורס שהמדינה הערבית האיסלאמית נבנתה על בסיס שבטי, והיותה מעין "משטר קונפדראלי" שאיחד את השבטים במסגרתו מבלי שיגרום לפירוקם. לטענתו, ההצטרפות לאיסלאם התרחשה בעיקר על בסיס שבטי ולא על בסיס אינדיבידואלי, במיוחד בתקופות המאוחרות של התפשטות האיסלאם. חלוקת הכוח, הממון והמנהיגות הצבאית התקיימה על בסיס שבטי-קולקטיבי, והדבר נמשך כך עד לקריסתה של המדינה. בתקופת השפל שבאה לאחר התמוטטות המדינה, המשיך השבט להיות מסגרת ההשתייכות החזקה ביותר. כשנסדו המדינות הערביות החדשות לאחר הסכם "סייקס-פיקו", השבטיות לא נעלמה מן העולם ורוב מדינות ערב נבנו על בסיס שבטי. כך קרה בערב הסעודית, ירדן, מדינות המפרץ, מרוקו והאחרות. אפילו במדינות שעל פניהן לא נראות שבטיות, אפשר לשים לב שחלוקת הכוח והעברת השלטון מתקיימים על בסיס דפוסים שבטיים כמו בסוריה, עיראק ומדינות אחרות.

בהיעדר שירותי המדינה, השבט והחמולה ממלאים תפקיד קיומי:

במאות האחרונות, חלה נסיגה בהשתייכויות השבטיות באירופה וצפון אמריקה והתחילה תקופת האינדיבידואליזם בה הפרט הפך לישות עצמאית, אשר דעותיו, צרכיו וערכיו קיבלו הכרה. רק בשלב זה התפתח השיח אודות זכויות האזרח וחופש הביטוי, והתחיל השימוש במושגים כמו "העצמי" וה"אישיות" במובנם המודרני. לפני עידן האינדיבידואליזם, הפרט היה רק חבר בשבט והוגדר ע"י חברותו בשבט או באמצעות תפקידו. חשוב להדגיש כי האינדיבידואליזם במערב צמח כחלק מהתפתחות פוליטית וסוציו-אקונומית, שבמרכזה עמד התיעוש והשיווק הקפיטליסטי מחד, והתפתחות מדינת הלאום שלקחה על עצמה (בצורה מעשית או מדומה) את הדאגה לצרכי האזרחים מאידך. רק לאחר שמדינות אלה סיפקו את מקורות הפרנסה של האזרחים באמצעות המוסדות והכלכלה וסיפקו להם את מרבית צרכי הקיום, חלה נסיגה בהשתייכות השבטית באירופה, וההתקשרות החברתית קיבלה אופי מעמדי. רק אז הפכו המפלגות למסגרות שמייצגות את האינטרסים של מעמדות אלה בתוך החברה.

במשטר אינדיבידואליסטי שמכיר בפרט, בצרכיו ובזכותו להגשים את עצמו, נראים ערכי הדמוקרטיה הליברלית הולמים את ההתפתחות הזו, ואפילו יש בהם מידה של נחיצות על מנת לבסס אותה. ערכים אלה סיפקו לפרט את תחושת החופש ותחושת יכולתו להשפיע (השפעה אמיתית או מדומה) על חייו באמצעות המכשיר הדמוקרטי, אבל מצד שני העניקו ערכים אלה למוקדי הכוח הכלכליים כלים שאפשרו שליטה בלתי נראית באזרחים ובהלך מחשבתם.⁴

³ הופיע בספר מפרי עטי: האישיות, התרבות והחברה הערבית, 1977
⁴ ניתוח האופי של המשטרים המערביים חושף את עומק השליטה של ההון על המשטר ומבנה החברתי והתרבותי.

ההתפתחות הפוליטית והסוציו-אקונומית שהכשירו את הקרקע לצמיחת האינדיבידואליזם במערב לא התרחשו באזורים אחרים בעולם. התיעוש טרם חדר למדינות ערב והן רחוקות מאוד מהמודל של מדינת האזרחים. במציאות זו, אינדיבידואליות וערכים ליברליים הם תפיסות זרות לעולם הערבי, בו נותרה ההשתייכות השבטית המסגרת היציבה אשר מספקת את התמיכה והטיפול שהמדינה עדיין לא יכולה להעניק. העדר התיעוש והשירותים של המדינה במצרים עלית, לדוגמא, הופכים את ההשתייכות השבטית לכעין "מדינה", אשר מספקת את הצרכים הקיומיים של האזרחים. הדבר נכון גם עבור מיליוני האזרחים הסעודים, המרוקנים והלובים שחיים מחוץ לערים, אלה ששירותי המדינה לא מגיעים אליהם. עובדה זו משאירה אותם סמוכים אל שולחנם של השבטים שלהם. הדבר נכון גם בישראל, ולמרות שהאזרחים הערבים חיים במדינה דמוקרטית, אין הם סומכים מספיק על שירותי המדינה בגלל האפליה נגדם. הצעירים הערבים סומכים על משפחותיהם המורחבות שיספקו להם עבודה ומגורים יותר מאשר הם סומכים על לשכות העבודה או על משרד השיכון של המדינה. מציאות זו מחזקת את ההשתייכות החמולתית, אשר ניצבת מול ההשתייכות הלאומית מחד והזהות האישית-אינדיבידואלית מאידך.

הזהויות הלאומיות, הדתיות והחמולתיות:

לאחר שראינו שהחמולה ממלאת תפקיד קיומי חשוב נשאלת השאלה: מה עם הזהות הלאומית? הזהות הלאומית הופכת להיות שלמה כאשר היא מוצאת את ביטויה ומימושה במסגרת מדינת לאום הדואגת לאזרחיה ולצרכיהם ואשר אזרחיה חשים כלפיה קשר אינטימי של שייכות. כאשר זה לא קורה, הזהות הלאומית מתבטאת במאבק להשיג את כל אלה. מכאן יוצא שהזהות הלאומית מכילה מרכיב של **מאבק** ומרכיב של **השתייכות**. מרכיב המאבק בזהות יבלוט בשלב שבו עם מסוים מגן על זהותו וקיומו מול תוקפן אשר שולל את זכויותיו הלאומיות. זהו המקרה של העם הפלסטיני. מרכיב ההשתייכות בזהות הלאומית הופך לדומיננטי כאשר זהות זו מקבלת ביטוי ממשי במסגרת מדינת לאום אשר מגינה על חבריה ודואגת להם. רק אז יחוש האזרח השתייכות לאומית למדינה אשר הופכת להיות מעין "האבא והאמא" של האזרח.

הזהות הלאומית הערבית יחד עם הזהות הפלסטינית הן כיום יותר זהויות של מאבק מאשר זהויות של השתייכות. הזהות הערבית צמחה כזהות נבדלת מזו האיסלאמית בסוף התקופה העות'ומנית. אז חשו הערבים שהם סובלים מקיפוחו של השליט המוסלמי שאינו ערבי, וכתוצאה מכך עלו קולות "אלקאומיון אלערב" (הלאומיים הערבים) שקראו להעניק זכויות לערבים. באותה תקופה התחילה הזהות הלאומית הערבית להנתק מן הזהות האיסלאמית, לאחר דורות רבים שבהם שתי זהויות אלה היו בחפיפה כמעט מלאה (חוץ מתקופות מסוימות כמו התקופה של "אלשועוביה", בה ניסו המוסלמים הלא-ערבים להאבק בהגמוניה הערבית במדינה המוסלמית). גם הזהות הפלסטינית היא זהות של מאבק שצמחה בתקופת המאבק בציונות, כאשר זו שמה לעצמה למטרה להשתלט על האדמה הפלסטינית. למרות הזמן הרב שעבר מאז צמחו תנועות האיחוד הערבי ומדינות ערב קבלו עצמאות, לא השכילו המשטרים הערבים לדאוג לאזרחיהם במידה שתאפשר את גיבושה של הזהות

הלאומית במובן ההשתייכותי שלה. הדבר גם נכון לגבי הזהות הפלסטינית, שלא הצליחה לממש את מרכיב ההשתייכות שלה, היות שלא קמה מדינה פלסטינית. אשר לאזרחים הפלסטינים בישראל, הם אינם נהנים מהגנתה ודאגתה של המדינה לצרכיהם, ולכן זהותם היא במובהק זהות של מאבק. האזרח הפלסטיני בישראל נמצא כאן בין המצרים מבחינת הזהות ההשתייכותית/מאבקית שלו. לא רק שאינו נהנה מהטיפול של המדינה, אלא שהוא גם משלם מחיר אישי וקולקטיבי יקר במאבקו למען רכישת וביסוס זהותו הפלסטינית.

הסתירה בין הזהויות איננה דטירמיניסטית (הכרחית):

נראה כי אין בנמצא עם כלשהו אשר חווה מצב של השתייכות חד מימדית. ריבוי מעגלי ההשתייכות והזהות הוא מצב אנושי כללי, למרות שבנסיבות מסוימות גוברת זהות מסוימת על הזהויות האחרות. השלילה של הזהויות החמולתיות והדתיות, אשר נובעת מן הצורך בהגנה על הזהות הלאומית, נראית מובנת. ואולם, ההגזמה בה אינה אנושית, שכן היא שוללת צורך קיומי של האינדיבידואל, ואף לא עומדת במבחן המציאות.

אפשר בנקל להבחין בתפקיד הראקציוני ששיחקו ההשתייכויות העדתיות והחמולתיות בכל משך תקופת המאבק הפלסטיני, ויחד עם זאת אפשר להבחין גם בתפקיד הפטריוטי ששיחקו זהויות אלה. לכן מחובתנו להמנע משיפוט פשטני אודות התפקיד ששיחקו השתייכויות סקטוריאליות, וחובה עלינו להבין אותן בהקשר המורכב של היסטורית המאבק שלנו. לדוגמא, וועד היוזמה הדרוזי הוא בעל אופי עדתי, ולמרות זאת האם אין מדובר בארגון פטריוטי? ארגוני הבדווים בנגב, וועד עקורי אקרית וברעם התארגנו על בסיס סקטוריאל ואתני, ובכל זאת הם משתייכים למחנה הלאומי שנאבק בדיכוי ובאפליה. רבים הם האישים הדתיים אשר שיחקו תפקיד לאומי מרכזי, דוגמת מוחמד עבדה, רפאעה טהטאוי, עז-אלדין אלקסאם, חאגי אמין אלחוסני, הארכיהגמון הלריון קפוצ'י, הכומר שתאדה שתאדה, השיח' ראיד סלאח ועוד. כאשר המפלגות הלאומיות ניגשות למלאכת ההרכבה של הרשימות לבחירות, הן לוקחות בחשבון את ההרכב העדתי והחמולתי של החברה, ובכך הן מנסות למעשה להכפיף השתייכויות אלה למאבק הלאומי. עובדות אלה מצביעות על כך שהשתייכויות סקטוריאליות יכולות להיות עיונות לזרם הלאומי ויכולות גם להשתלב בתוכו. מכאן נובעת חשיבותה הערכית של הגישה הפלורליסטית, אשר יכולה לגרום להשתייכויות אלה להיות מוכלות (INCLUDED) בשלמות בתוך המעגל הלאומי, כאשר האלטרנטיבה הינה חברה שסועה ומפורדת.

הפלורליזם והדמוקרטיה

אפשר לממש את הדמוקרטיה או "שלטון העם" בשיטות שונות ומגוונות. הפלורליזם והליברליזם הן שתיים משיטות אלה, כאשר השיטה הליברלית היא הנפוצה ביותר בתוך החברות האינדיבידואליסטיות. בחברות אלה נוצרות המפלגות על בסיס מעמדי או אידיאולוגי, דוגמת המפלגות הקומוניסטיות, הסוציאליסטיות, הליברליות, השמרניות והלאומיות, וההכרעה בהן

מתנהלת על בסיס הרוב המספרי בקרב האזרחים. מדינות מסוימות התמודדו עם שאלת הזכויות של המיעוטים והלאומים השונים בקרבן באמצעות אימוץ דמוקרטיה פלורליסטית (או אתנית), דוגמת שוויץ, קנדה, בלגיה ודרום אפריקה ועוד. במדינות אלה מכיר המשטר בקיומם הקולקטיבי של המיעוטים הלאומיים והאתניים, בזכויותיהם הקולקטיביות, ומייחס להן משקל חוקתי בתהליך קבלת ההחלטות. הכרה זו נוצרה במטרה לשמור על הזכויות של המיעוטים למרות היותם מיעוט מספרי בתוך המדינה.

במאה העשרים התרחשו מספר נסיונות להעתיק את הדמוקרטיה הליברלית את תוך חברות קולקטיביות-שבטיות. התוצאה הייתה שהמפלגות בחברות אלה נוצרו על בסיס שבטי (ולא על בסיס מעמדי או פוליטי) וגם ההצבעה הייתה בהתאם. בתימן, למשל, החברה היא בעלת מבנה שבטי ממוסד, וכל שבט מחזיק צבא וכלכלה נפרדים. הוקם פרלמנט ונוצרו מפלגות בנסיון ליישם את הדמוקרטיה הליברלית, אך מהלך זה לא הצליח לפרק את השבטים והם קבלו אופי של מפלגות פרלמנטריות. כאשר צורת ההתחברות היא מעמדית כמו במערב, אזי נוצרות המפלגות על בסיס מעמדי-אידיאולוגי, אבל כאשר צורת ההתחברות היא שבטית נוצרות מפלגות על בסיס שבטי. לבנון היא מדינה שעשתה צעדים מתקדמים לכיוון הדמוקרטיה ולמרות זאת לא הצליחו המפלגות לפרק את המבנה החברתי והן נוצרו על בסיס עדתי. גם בישראל שולט האופי החמולתי ולפעמים העדתי בהתנהגות הפוליטית של הערבים בבחירות, ובמיוחד בבחירות המקומיות. אבחנות אלה מצביעות על החשיבות שבהבנת השתייכויות אלה ועל הצורך להתמודד איתן. הן גם מראות שאין זה אפשרי, ואף לא הוגן, להתעלם מקיומן ולהתכחש אליהן, או להתייחס אליהן כאל מחלה שצריך לעקור מן השורש.

האינטרס הלאומי של הפלסטינים בישראל והצורך בשמירה על הזהות הלאומית, מחייבים הבנת המציאות החברתית בצורה נכונה. לכן יש להבין את המבנה הקולקטיבי-שבטי, ולאמץ את הפלורליזם כשיטה שיכולה לשמור על הפסיפס החברתי האמיתי הקיים, במסגרת לאומית אחת. הפלורליזם מקבל את קיומן של מעגלי השתייכות שונים ומחזק את הלכידות של הפסיפס הזה בתוך "פוליות" לאומית, ומונע את פירוקה. משמעותו של הפלורליזם שהוא נותן מרחב לאדם האחר (הפוליטי, העדתי והחמולתי) בתוך המעגל הלאומי, ומשליט את ערכי הקבלה והכבוד ההדדי במקום פנאטיות וכפיה של עמדה אחידה על כולם. המשמעות הנוספת של הפלורליזם היא שמפלגה תתייחס למפלגה אחרת כמייצגת של סקטור מסוים בתוך העם, כך שהעוינות כלפיה היא עוינות כלפי הסקטור הזה. כל עדה וכל חמולה יתייחסו לאחרות כאל חלק מהמרקם הלאומי שמגיע להן לזכות בחלקן במרחב הלאומי.

הדמוקרטיה הליברלית כאמצעי לשליטה במיעוטים

הדמוקרטיה הליברלית מכירה בשלטון הרוב המספרי של האינדיבידואלים על המיעוט ולא מכירה בזכויות הקולקטיביות של המיעוטים, אלא לכל היותר בזכויותיו של כל אחד מבני המיעוט באופן אישי, ועל כן היא מהווה פעמים רבות מכשיר לגיטימי לדיכוי קבוצתי שמתקיים בחסות החוק. רוב המיעוטים בעולם נפגעו מהדמוקרטיה הליברלית שנותנת לרוב את הזכות האבסולוטית להחליט ואת

היכולת לשלוט במיעוטים. הנסיון של הפלסטינים בישראל מראה שהדמוקרטיה הליברלית הנהוגה במדינה עומדת בסתירה לאינטרסים הקולקטיביים של המיעוטים. באמצעות דמוקרטיה זו מומשו התכניות הציוניות שכללו עקירה והרס של מאות כפרים, הפקעת אדמות והרס בתים באמתלה של בניה ללא רשיון, בנוסף לצורות נוספות של דיכוי לאומי. דמוקרטיה מעין זו עלולה בתנאים מסוימים להעביר במוסדות המחוקקים חוקי אפרטהייד, ואפילו טרנספר, בשם החוק ושלטון הרוב. הדמוקרטיה הישראלית לא הכירה אפילו לא בזכות קולקטיבית אחת של האזרחים הערבים במשך 56 שנות קיומה. אי לכך, ברור שבמקרה זה הדמוקרטיה הינה מכשיר לשליטת הרוב ומשמשת ככיסוי לפעולות בלתי הומניות שמתנהלות בשם החוק והדמוקרטיה. יש לשים לב לכך כי הדמוקרטיה אינה מילה נרדפת לצדק, כי אם משטר שליטה במיעוט שמקבל רק את הזכויות אשר נראות לרוב. הערה זו חשובה לאור העובדה שבשיח הפוליטי שלנו נעשה קישור תכוף בין המילים דמוקרטיה וצדק. אומרים שהריסת בתים היא מעשה לא דמוקרטי או שמעצרים של פעילים פוליטיים הוא מעשה שנוגד את הדמוקרטיה, ולא היא. שני צעדים אלה הם דמוקרטיים כל עוד הרוב חוקק את התקנות והחוקים שמאפשרים את הביצוע של מעשים אלה. אכן זוהי הדמוקרטיה הליברלית שיכולה להיות כה מרוחקת מהצדק מבחינת המיעוטים.

השוואת הדמוקרטיה הפלורליסטית לדמוקרטיה הליברלית

- **הפלורליזם מכיר בקבוצות:** בניגוד לדמוקרטיה האינדיבידואלית שרואה את האזרחים כקבוצה של יחידים, נותן המודל הפלורליסטי לגיטימציה לקבוצות (הפוליטיות, התרבותיות, הגזעיות, השבטיות והדתיות) ולזכותן להתקיים ולשחק תפקיד בתוך המשטר הפוליטי של המדינה. זהו מעין "הסכם עבודה" בין קבוצות ולא בין פרטים אוטונומיים ובלתי-משתייכים (unaffiliated).
- **הפלורליזם שומר על הזכויות של האחר:** הפלורליזם רואה את העצמי והאחר האישי והקולקטיבי כחלק מן המכלול השלם, ודוחף לכיוון עמדה אשר "נותנת" לאחר, ובאותה עת "לוקחת" לעצמי. הדמוקרטיה הליברלית, לעומת זאת, רואה בראש ובראשונה את האינטרס של "העצמי" הפרטי או הקבוצתי, ועל האחר מוטלת האחריות להסתדר. הפלורליזם, בהיותו ערך ומכניזם הוליסטי, מונע את הדיכוי וההדרה של קבוצות מסוימות בתוך החברה שלנו.
- **הפלורליזם הינו כלי לפיוס וקיום משותף:** בעוד הדמוקרטיה האינדיבידואלית הינה כלי של שליטת הרוב במיעוט, הפלורליזם הוא כלי לפיוס וקיום משותף, היות שהוא יוצר מרחב לאחר, כך שיוכל להשתלב בתוך הפסיפס של החברה ויוכל להעניק לה את הצבע המיוחד לו. הכפיה של הדמוקרטיה הליברלית על חברה קולקטיביסטית עלולה לגרום לקבוצות המיעוטים המודרות להשתמש באלימות ואף לגרום לקבוצת הרוב לסגת מהדמוקרטיה.
- **הפלורליזם דוחה את הפנאטיות:** בניגוד לפנאטיות השבטית, הפלורליזם מייצג עמדה והלך רוח שמחנכים את האזרחים כי קיים יותר מ"נכון" אחד, ומימוש האני הקולקטיבי והפרטי מתרחשים במקביל להבטחת העצמי של האחר וזכויותיו הקולקטיביות (אני ואתה ביחד).

- **הפלורליזם כמכניזם של הנעה:** הפלורליזם אינו כלי להנצחת המצב השבטי הקיים, כי אם מכניזם לאינטראקציה ותנועה שמאפשרים ליחידים וקבוצות לקיים ביניהם יחסי גומלין בריאים. דבר זה מאפשר צמיחה בלי שצד אחד יגבר על הצד האחר. נראה כי דיאלוג חברתי באווירה פלורליסטית מאפשר שינוי והתפתחות יותר מאשר הדיאלוג שמתקיים באווירה לוחמנית ששוללת את הלגיטימיות של האחר. יוצא איפה שהפלורליזם כשיטה וכעמדה יכול לתת תנופה לתרבות הקולקטיבית הפלסטינית ויאפשר לה להתקדם לכיוון חדש שיצמח מהעבר והמורשת.

- **הפלורליזם נותן מענה לשאלות החשובות:** האזרחים הפלסטינים בישראל מתמודדים עם מספר סוגיות בשני מישורים: המישור החברתי הפנימי והמישור הישראלי. כחברה ערבית כללית קיימת התמודדות גם עם סוגיות במישור הבינלאומי. בכל המישורים האלה, עשוי הפלורליזם כערך וכשיטה להעניק את התשובות ההולמות:

◀ **המישור החברתי הפנימי:** הפלסטינים בישראל מתמודדים עם קונפליקטים דתיים, ממותניים, מפלגתיים, פוליטיים ותרבותיים. טבעי הוא שכל קבוצה (דתית, מפלגתית או חמולתית) תצביע על כך שהשיח והאינטרסים שלה הם התשובה הנכונה והבלעדית. ברור הוא שבמציאות הפלורליסטית אין אפשרות ליישם גישה אחידה על כולם. הנסיון לכפות גישה זו מחזק את הקונפליקטים ומסכן את האחדות והמרקם הלאומיים.

הפלורליזם נותן לכל קבוצה את מעמדה והמקום שהיא ראויה לו, ומכיר בזכות הקבוצות האחרות להיות חלק מהמרקם החברתי. בכך נסללת הדרך ללכידות לאומית ולדחיית הפנאטיות. לשם כך יש לחנך את הדור הבא על ערכי הפלורליזם כדי שיוכל להתייחס לאחר בכבוד וסובלנות במסגרת לאומית אחת שכוללת את כל הפסיפס החברתי. דבר זה מאפשר לראות בפסיפס מקור של עושר וגיוון. גישת הפלורליזם מוצגת כאן כאלטרנטיבה לשיטה שרוצה להעמיד את כולם בשורה אחת וגם כאלטרנטיבה לגישה האינדיבידואלית. שתי חלופות אלה גורמות לפירוק הקבוצות אשר מרכיבות את העם הפלסטיני, פעם בשם הלאומיות והאחדות, ופעם בשם האינדיבידואליות וזכויות הפרט.

◀ **המישור הישראלי:** כמו שהזכרנו לעיל, הדמוקרטיה הליברלית בישראל, בתור שכזו בעיני עצמה, לא הכירה בזכויות הקבוצתיות של האזרחים הערבים מחד, והצליחה לממש את כל התכונות הציוניות דרך כלים משפטיים וחוקתיים מאידך. עד כה דרשה המנהיגות הערבית שהמרכיב הדמוקרטי של המדינה יגבר על המרכיב היהודי, מתוך סברה שהנוק טמון אך ורק ביהדותה של המדינה. נראה כאן כי המרכיב הדמוקרטי בעל האופי הליברלי לא פחות מסוכן מן המרכיב היהודי של המדינה, כי כל עוד מתקיים רוב יהודי לא תהיה סתירה בין השלטת האינטרסים של אזרחיה היהודים לבין הדמוקרטיה שלה, שכן כל הפעולות נגד הערבים יעברו

דרך המכניזם הדמוקרטי-ליברלי של הרוב היהודי. הגיעה העת לדרוש את שינויה של הדמוקרטיה הישראלית כדי שתהפוך לדמוקרטיה פלורליסטית (או אתנית) שמכירה בערבים כמיעוט לאומי ותרבותי ותעגן את זכויותיהם הקולקטיביות בחוקה, כמו במספר מדינות אחרות שהוזכרו לעיל כמו קנדה, שוויץ ובלגיה. הגשמת הזכויות הקולקטיביות של הערבים לא תתקיים רק דרך שינוי היהדות של המדינה, כי אם בעיקר דרך שינוי סוג הדמוקרטיה של המדינה והפיכתה לדמוקרטיה פלורליסטית.

◀ **המישור הבינלאומי:** העולם מתמודד עם מתקפה אכזרית בשם הדמוקרטיה והליברליזם. ארה"ב משתמשת באמצעי התקשורת והארגונים הבינלאומיים במטרה להכניע את המשטרים במדינות רבות שחוסות תחת כנפיה והתרחשות זו היא באמתלה של הפצת הדמוקרטיה והליברליזם. הערבים מגיבים על מתקפה זו ביותר מצורה אחת: ראשית, תגובתם של המשטרים, אשר נבדלים במידת כניעתם לתכתיבים האמריקאים, וזאת מחשש לעצם קיומם. שנית, התגובה האסלאמית, אשר מציגה את הפונדמנטליזם כאמצעי להתמודד עם המתקפה האמריקאית. שלישית התגובה של הכוחות הדמוקרטיים שקוראים להעמיק את הדמוקרטיה וחופש הביטוי, תוך כדי נסיון לזכות במספר הישגים לאזרחים, ואפילו מפיקים תועלת מסוימת מהלחץ המערבי. זכותם של העמים לבחור את המשטר הפוליטי והתרבותי שמתאים להם וזכותם לבחור את מסלול ההתפתחות שנראה להם. המסלול האינדיבידואלי הליברלי שהונהג במערב והעניק הישגים מדעיים טכנולוגיים וכלכליים כבירים, אינו המסלול היחיד העומד בפני העמים. הנסיון של מדינות דרום מזרח אסיה (כמו יפן, מלזיה, סין ומדינות אחרות) מצביע על האפשרות להגשים התפתחות מדעית, טכנולוגית וכלכלית תוך שמירה על המבנה הקולקטיבי של החברה, מבלי להזדקק למסלול האינדיבידואלי-ליברלי. ערכי הליברליות, החופש והדמוקרטיה אינם ניטרליים בעולם בלתי מאוזן מבחינת הכוח וההון. במקרה זה, החופש משרת את הצד החזק, ואולי מאיים על הצד החלש שחושש מהשלכות השימוש שעושה הצד החזק בחופש המוענק לו. כשהחופש מוענק למי שמחזיק מטוסי אף-16 וגם למי שאוחז באבן, אזי הוא מהווה איום על הצד החלש. במקרה זה מעדיף הצד החלש לרסן את החופש המוחלט, ולכן ערכי הפלורליזם צריכים לקבל משקל יותר גדול מערכים של חופש ודמוקרטיה ליברלית בקרב הערבים.

הפלורליזם שאני מצדד בו אינו נחלת המשטר הפוליטי בלבד. הוא מהווה עמדה חברתית, ערכית ופילוסופית שיוצאת מראיית הריבוי בכל דבר, בחברה ובטבע, ורואה בכך עושר שמקיים יחסי גומלין בריאים עם "פוליות" חובקת כל. אי לכך הקריאה שלי לפלורליזם נוגעת לאבות, לאמהות, למורים ולמורות, ונוגעת לכל אלה שתורמים לשיח החינוכי, התרבותי, הדתי, החברתי והפוליטי.

